

Examining the Educator's Silence Regarding the Learner's Transgressions in Educational Conflicts from the Perspective of the Jurisprudence of Education

Ahmad Sa'idi^١, Javad Mohammadi^٢

^١. Corresponding Author, Faculty Member (Professor) at Qom Seminary and Researcher at the Javad Al-A'emmah (AS) Jurisprudential and Principles Research Institute, asaedi11@gmail.com.

^٢. Faculty Member (Professor) at Qom Seminary and Researcher at the Javad Al-A'emmah (AS) Jurisprudential and Principles Research Institute, jmsiahboomi@gmail.com.

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received ٠٣ May ٢٠٢٦

Received in revised form ٠٦ June ٢٠٢٦

Accepted ٠١ July ٢٠٢٦

Available online ٢١ September ٢٠٢٦

Keywords:

Permission for Transgression,
Educational Conflict,
Forbidding Wrong,
Jurisprudence of Education,
Aiding in Sin.

ABSTRACT

Objective: "This research aims to examine the jurisprudential ruling on an educator's silence regarding some of the learner's sins in situations of educational conflict (tazāḥum), particularly when the learner is involved in multiple sins and lacks the capacity to accept simultaneous prohibition of all of them, and when the educator's silence may be perceived by the learner as implicit permission to commit sins.

Method: Employing an analytical-ijtihādī method and qualitative content analysis of the documentary type, the article first defines key concepts, then systematically examines and critically assesses the opposing arguments (such as the prohibition of permission to sin, abandonment of forbidding wrong, heresy, implication of sin, and aiding in transgression) as well as the supporting arguments (including the principle of gradualism in education and narrations concerning the gradual legislative process of Islamic rulings).

Results: The analysis of the evidence indicates that when the educator is certain that simultaneous prohibition will be ineffective or fears that the learner will relapse into greater sins, the obligation of forbidding wrong and guiding the ignorant is lifted. Furthermore, concepts such as heresy, implication of sin, and aiding in transgression do not apply to the educator's silence. On the supporting side, narrations concerning the gradual prohibition of wine, along with the principle of gradualism, confirm that maintaining the learner's engagement with religion and preventing their spiritual ruin takes precedence over the mere performance of certain specific acts.

Conclusion: Under conditions of educational conflict, the educator's temporary silence regarding some sins and focusing on prohibiting a specific sin is not only permissible but also aligns with the educational wisdom of Islam and serves to preserve the learner's connection to religion and prevent their spiritual destruction. This permission is not a legal (shar'ī) authorization but a temporary educational concession to facilitate a gradual process of reform. Within the boundaries of Islamic law, this approach offers a practical solution to the real-world challenges faced by educators in religious education.

Cite this article: Sa'idi, Ahmad, Mohammadi, Javad. (٢٠٢٦). Examining the educator's silence regarding the learner's transgressions in educational conflicts from the perspective of the jurisprudence of education. *Educational Jurisprudence Studies*, ١٣(٢٥), ١-٢٠. <https://doi.org/10.22034/mft.2026.21607.1464>

© Author(s) retain the copyright.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mft.2026.21607.1464>

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

One of the most pressing challenges in religious education occurs when educators encounter learners who are engaged in multiple transgressions yet lack the psychological and spiritual capacity to accept simultaneous prohibition of all such acts. If an educator attempts to forbid all transgressions at once, the learner may reject all guidance entirely, accept it only superficially, or relapse shortly thereafter. However, if the educator prohibits only the more significant transgression while temporarily remaining silent regarding others, the likelihood of effective influence, sustained compliance and genuine commitment, increases significantly.

This situation raises a critical jurisprudential question: May an educator, under circumstances where comprehensive prohibition is ineffective or unsustainable, prohibit only one transgression and remain silent regarding others, even when this silence is interpreted by the learner as implicit permission to continue those other acts? The question becomes particularly acute when the learner knows that the educator is aware of all transgressions, potentially construing the educator's silence as an authorization to sin.

Method

This study employs an analytical-ijtihadi methodology, combining qualitative content analysis with jurisprudential reasoning to examine both the opposing evidences that might prohibit such silence and the affirmative evidences that support it within an educational framework.

Results

The study systematically examines four potential grounds for prohibiting the educator's silence:

١. The obligation to forbid wrong is conditioned on several prerequisites, including the absence of certainty that the prohibition will have no effect. When the educator is confident that comprehensive prohibition will be ineffective or will cause greater harm, the obligation lapses. A sound tradition states that commanding good and forbidding evil is only for those who will take admonition or learn; as for the one who rejects it, it is neither obligatory nor permissible. Similarly, guidance of the ignorant is obligatory only when there is reasonable expectation of acceptance and when no corruption results. Where simultaneous guidance would cause spiritual ruin, the obligation falls away.
٢. The argument that the educator's silence constitutes declaring permissible what God has prohibited fails because the educator issues no legal dispensation. The educator explicitly affirms the act's prohibition while strategically delaying direct intervention. Silence is not juristic reclassification; the learner's interpretation of permission is self-derived, not expressly granted by the educator.
٣. While a tradition states that commanding, guiding, or pointing toward evil makes one a partner in it, the educator's silence, even if interpreted as permission, does not constitute commanding, guiding, or pointing toward sin. The educator simply refrains from immediate prohibition, whereas the learner independently derives permission. In the case of guiding the ignorant, withholding some rulings temporarily is not equivalent to guiding toward sin.
٤. The prohibition of aiding in sin does not apply to the educator's silence. In both scenarios, where comprehensive prohibition is ineffective or where relapse is anticipated, the educator's

silence does not actually facilitate the learner's sin; the learner would commit the sins regardless. Moreover, the educator lacks the specific intent to facilitate sin; the intention is to prevent sin by adopting a gradual, strategic approach. Even if customarily construed as assistance, the absence of intentional facilitation renders the prohibition inapplicable.

Conclusion on Opposing Evidences: None of these four grounds establishes that the educator's silence is prohibited in the scenarios under investigation. When comprehensive prohibition is ineffective or harmful, the obligation to forbid wrong lapses, and other prohibitions, innovation, implication, and aiding, do not apply.

۱. The study further demonstrates that educational permission is not merely permissible but can be derived as a recommended or indicated practice from Islamic sources:

- The principle holds that all educational measures must be gradual, avoiding haste and considering the learner's capacity. Imposing obligations beyond capability produces counterproductive outcomes. Gradualism is superior when the educator knows that comprehensive prohibition would cause learner fatigue, resistance, or more severe relapse.
- A sound tradition from Imam al-Sadiq (AS) and Imam al-Baqir (AS) states that God, in His compassion, revealed obligations gradually, from one quality to another, because if all were imposed at once, people would be cut off from religion and would perish. The explicit rationale is twofold: to prevent disaffection from religion and to avoid spiritual ruin. The tradition establishes that the preservation of the learner's connection with religion, the broader educational objective, takes precedence over immediate enforcement of specific rulings. Applying the principle that the rationale universalizes and particularizes, wherever these rationales exist, irrespective of whether the learner is from early or contemporary times, gradual implementation is indicated. The tradition thus supports temporary educational forbearance when comprehensive prohibition threatens the learner's ongoing relationship with faith.
- A second tradition, although transmitted as *mursal* (disconnected chain), provides corroborative support. It describes the four-stage process of wine prohibition and states that God reveals duties gradually until people accustom themselves to it and become settled in God's command and prohibition. This gradual process was more correct and brought them closer to acceptance, and reduced their aversion. The tradition indicates that the quality of acceptance, the learner's tranquility, composure, and willingness, constitutes a greater consideration than immediate implementation. Therefore, even where comprehensive prohibition may have some effect, a gradual approach may be required to enhance the sustainability and sincerity of the learner's compliance.

Conclusions

This study yields several significant findings:

۱. The educator bears no obligation to impose comprehensive prohibition when confident that it will be ineffective or cause greater spiritual harm. The categories of innovation, implying sin, and aiding in sin do not apply to the educator's strategic silence under these conditions.
۲. Islamic sources, particularly the tradition on the gradual prohibition of wine and the principle of gradualism in education, support educational permission as indicated and, in some cases,

recommended. The preservation of the learner's connection with religion and prevention of spiritual ruin take precedence over immediate enforcement of specific rulings.

٣. Educational permission does not constitute legal dispensation from divine obligation. The learner remains fully accountable to God; the educator's forbearance is temporary customary authorization aimed at strengthening the educational trajectory, not abrogating divine commands.

٤. The educator's ultimate responsibility to guide the learner toward full compliance remains intact. The educational permission operates within a developmental process: once the learner achieves sufficient spiritual stability, the educator addresses the remaining areas of transgression.

Implications: This study contributes to the emerging field of educational jurisprudence by bridging theoretical juristic principles with practical educational challenges. It provides educators, counselors, and religious instructors with a rigorous framework for addressing learners struggling with multiple sins while respecting the sanctity of divine law and the psychological realities of human development. The findings affirm that realistic, graduated approaches in Islamic education are not only permissible but reflect the inherent compassion and wisdom central to Islamic teachings.

بررسی سکوت مربی نسبت به معاصی متربی در تراحم های تربیتی از منظر فقه تربیت

احمد سعیدی^۱✉، جواد محمدی سیاهبومی^۲

۱. نویسنده مسئول، استاد حوزه علمیه قم و پژوهشگر موسسه فقهی اصولی جواد الائمه ع، asaedi91@gmail.com

۲. استاد حوزه علمیه قم و پژوهشگر موسسه فقهی اصولی جواد الائمه ع، jmsiahboomi@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی.	هدف: این پژوهش با هدف بررسی حکم فقهی سکوت مربی در برابر برخی معاصی متربی در شرایط تراحم تربیتی انجام شده است؛ به‌ویژه هنگامی که متربی به چند گناه مبتلا بوده و ظرفیت پذیرش هم‌زمان نهی از همه آنها را ندارد و سکوت مربی ممکن است از سوی متربی به منزله اذن در معصیت تلقی شود.
تاریخچه مقاله:	روش پژوهش: مقاله با روش تحلیلی-اجتهادی و تحلیل محتوای کیفی از نوع اسنادی، ابتدا به مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی پرداخته، سپس ادله مخالف (حرمت اذن در معصیت، ترک نهی از منکر، بدعت، دلالت بر گناه و اعانه بر اثم) و ادله موافق (اصل تدریج در تربیت و روایات مربوط به سیره تدریجی تشریع احکام) را بررسی و اعتبارسنجی کرده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳	یافته‌ها: بررسی ادله نشان داد که در فرض اطمینان مربی به عدم تأثیر نهی هم‌زمان یا ترس از بازگشت متربی به معاصی بیشتر، وجوب نهی از منکر و ارشاد جاهل ساقط می‌شود. همچنین عناوینی مانند بدعت، دلالت بر معصیت و اعانه بر اثم بر سکوت مربی صدق نمی‌کند. در بخش ادله موافق، روایات مربوط به تدریج در تحریم خمر، اصل رعایت تدریج برای همراهی متربی با دین و جلوگیری از هلاکت معنوی او را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که ملاک همراهی با دین بر ملاک انجام برخی اعمال خاص تقدم دارد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶	نتیجه‌گیری: در شرایط تراحم تربیتی، سکوت موقت مربی نسبت به برخی معاصی و تمرکز بر نهی از منکر، خاص، نه تنها حرام نیست، بلکه در راستای حکمت تربیتی اسلام و مصلحت حفظ ارتباط متربی با دین و پیشگیری از هلاکت معنوی اوست. این ترخیص، اذن شرعی نیست، بلکه اذن تربیتی موقتی برای تسهیل فرایند اصلاح تدریجی است و با رعایت حدود شرعی، می‌تواند راهکاری کارآمد در مواجهه با چالش‌های میدانی تربیت دینی باشد.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰	
کلیدواژه‌ها:	
اذن در معصیت،	
تراحم تربیتی،	
نهی از منکر،	
فقه تربیت،	
اعانه بر اثم.	
استناد: سعیدی، احمد؛ محمدی سیاهبومی، جواد (۱۴۰۵). بررسی سکوت مربی نسبت به معاصی متربی در تراحم های تربیتی از منظر فقه تربیت. <i>مطالعات فقه تربیتی</i> ، ۱۳ (۲۵)، ۱-۲۰. https://doi.org/10.22034/mft.2026.21607.1464	
ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.	© نویسندگان.

مقدمه

پژوهش‌هایی که در وادی تربیت صورت می‌گیرد باید جنبه کاربردی و ناظر به سؤال‌هایی باشد که اهالی تربیت و مربیان با آن‌ها مواجه بوده و دغدغه آن‌ها پاسخ از جانب وحی و یافتن نظر اسلام در آن مورد است. یکی از مسائل مهمی که مربیان، معاونان پرورشی و معلمانی که دغدغه تربیت دانش‌آموزان را دارند با آن روبرو هستند نوع مواجهه با متربیان و دانش‌آموزانی است که دچار انجام منکرات متعددی بوده که ظرفیت پذیرش نهی از همه آن‌ها را ندارند.

به بیان دیگر، اگر مربی بخواهد متربی را به‌صورت هم‌زمان از تمام منکرات بازدارد، ممکن است متربی ظرفیت پذیرش همه آن‌ها را نداشته باشد؛ در نتیجه، از پذیرش سخن مربی سر باز زده و هیچ‌یک از نواهی او را نپذیرد. یا اینکه گرچه در ابتدا بپذیرد، اما در ادامه در ترک آن‌ها استقامت نداشته و پایدار نمی‌ماند. به‌علاوه، حتی اگر پذیرش صورت گیرد، کیفیت آن پایین خواهد بود؛ یعنی اخلاص، توجه و التزام لازم در رفتار متربی نسبت به آن دستورات وجود نخواهد داشت. اما اگر مربی تنها از منکری نهی کند که از دیگر منکرات مهم‌تر و اساسی‌تر است و در برابر سایر منکرات فعلاً سکوت اختیار کند، می‌داند که احتمال تأثیرگذاری نهی بیشتر است؛ به این معنا که متربی یا آن منکر را ترک می‌کند، یا در صورت پذیرش، در آینده نیز بر ترک آن پایبند می‌ماند، و یا اینکه کیفیت پذیرش و التزام او نسبت به دستورات بهتر خواهد شد. در مجموع، چنین رویکردی موجب شکل‌گیری شرایط مطلوب‌تری در مسیر تربیتی متربی می‌شود.

در فروض مطرح‌شده، اگر مربی تصمیم بگیرد که تنها از یک منکر خاص جلوگیری کند و در برابر سایر منکرات سکوت اختیار نماید، جواز عمل مربی تحت شرایطی مورد تردید قرار می‌گیرد. حالت اول: اگر متربی از آگاهی مربی نسبت به ارتکاب سایر منکرات بی‌خبر باشد، سکوت مربی در برابر آن‌ها مصداق «ترک نهی از منکر» محسوب می‌شود. حالت دوم: اما اگر متربی بداند که مربی از ارتکاب منکرات دیگر آگاه است، نهی از یک منکر و سکوت در برابر منکر دیگر ممکن است به‌منزله صدور جواز از سوی مربی برای ارتکاب آن منکر تلقی شود. در این صورت، سکوت مربی هم ترک نهی از منکر و هم اذن در معصیت به شمار می‌آید. در این مقاله، شرایطی بررسی شده است که در آن نهی از همه منکرات، بی‌تأثیر خواهد بود. همچنین، فرض آگاهی متربی از علم مربی به منکرات متعدد مورد تحلیل قرار گرفته است که از دل آن، فرض عدم آگاهی نیز روشن می‌شود.

مانع اساسی در این بحث آن است که جواز انجام منکرات نوعی «اذن در معصیت» محسوب می‌شود، و اذن در معصیت نزد متشرعان عملی ناپسند است. اگر این ناپسندی به حد حرمت شرعی برسد، آیا این حرمت باعث نمی‌شود که نهی از یک منکر خاص - که به منزله جواز برای سایر منکرات تلقی می‌شود - نیز حرام باشد؟ در این حالت، مربی با دو مشکل روبه‌روست: اول ترک نهی از منکر (به دلیل سکوت در برابر سایر منکرات). دوم اذن در معصیت (چون نهی از یک منکر خاص، به‌صورت ضمنی به معنای جواز منکرات دیگر است). به این صورت که اگر متربی برداشت کند که سکوت مربی نسبت به سایر منکرات به معنای اجازه دادن به آن‌هاست، حتی اگر منطوق گفتار مربی تنها نهی از یک منکر باشد، مفهوم ضمنی عمل او «ترخیص در ارتکاب سایر منکرات» خواهد بود. اگر حرمت «اذن در معصیت» ثابت باشد، مربی با چند گزینه مواجه است: اول: ترک کامل نهی از منکر (در صورتی که ملاک حرمت اذن در معصیت، بر وجوب نهی از منکر ترجیح داده شود). دوم: نهی همزمان از همه منکرات (حتی اگر بی‌تأثیر باشد، در صورتی که جلوگیری از اذن در معصیت مهم‌تر از اصل نهی از منکر شمرده شود). سوم: تحمل اذن در معصیت و اقدام به نهی مؤثر از یک منکر به دلیل عدم تأثیر نهی از جمیع منکرات (یعنی با وجود حرمت اذن، نهی از منکر خاص را انجام دهد).

با توجه به مطالب بیان شده می‌توان گفت که سؤال اصلی در این مقاله آن است که آیا مربی در فرضی که نهی از جمیع منکراتی که انجام می‌دهد یا تعلیم جمیع منکراتی که آن‌ها را انجام داده اما نمی‌داند که آن‌ها منکر هستند، تأثیری در متربی نداشته باشد، می‌تواند از یک منکر خاص نهی کند به نحوی که در ذهن متربی، از نهی او، جواز عمل نسبت به بقیه منکرات شکل بگیرد یا خیر؟ به این صورت که آیا جوازی که در این میان از مربی صادر می‌شود امری حرام است یا خیر؟ و یا اینکه در قرآن و سنت آیا دلیلی دال بر جواز این مطلب وجود دارد یا خیر؟

باید دقت کرد اذنی که در این مقاله موضوع قرار گرفته است، اذن و ترخیص شرعی به معنای برداشته شدن وجوب یا حرمت از مکلف و عدم عقاب او در صورت تخطی و عصیان نیست، بلکه سکوت و عدم منع توسط مربی است چنانچه در ادامه خواهد

آمد به اغراض مختلف از جمله موثر بودن نهی از معصیت دیگر، همراهی شخص با دین، عدم اعراض او از دین و عدم هلاکت او انجام می‌شود. در این صورت مرتبی در صورت انجام آن محرمات، عصیان کرده و مستحق عقاب الهی است هرچند مربی در قبال این منکرات، سکوت کرده و مانعی برای او نیز ایجاد نکرده است. لذا اینجا ترخیص شرعی موضوع نیست بلکه ترخیص تربیتی به همان بیانی که گذشت مورد نظر است. به عبارت دیگر اذنی که در اینجا مربی می‌دهد، مؤمن از عقاب الهی نیست بلکه تنها معذر است در قبال تنبیه و برخوردی که مربی نسبت به مرتبی دارد. یعنی اذن مربی اینجا مؤمن از عقاب خود مربی بوده و امری کاملاً اعتباری و دنیوی است و ربطی به عقاب شرعی و الهی ندارد. بنابراین بحث در قلمروی تکلیف مربی است در تربیت و در مقام تبیین معذرت مربی است؛ و ارتباطی با تکلیف شرعی مرتبی ندارد.

نکته بعدی نیز آن است که مربیان در این فرض به دو دسته تقسیم می‌شوند یک دسته آن کسانی که نسبت به تکالیف الهی جهل داشته و علم به آن‌ها ندارند که اینگونه مربیان مخاطب ارشاد جاهل قرار می‌گیرند. دسته دیگر مربیانی هستند که نسبت به تکالیف مد نظر علم داشته و از روی علم از آن‌ها تخطی می‌کنند که ایشان مخاطب امر به معروف و نهی از منکر قرار می‌گیرند. در ادامه هر موردی لازم بود که بین این دو دسته افتراق فرضی صورت بگیرد به آن پرداخته شده است.

لازم به ذکر است که موضوع تراحامات اخلاقی با موضوع مورد بحث مقاله متفاوت است چرا که موضوع مقاله تراحم در امور و واجبات شرعی است و واجبات شرعی با واجبات اخلاقی متفاوت بوده و تراحم در هر یک با دیگری متفاوت است. تفاوت دیگر نیز قرار گرفتن این تراحامات در فرایند تربیت و نگاه از دریچه یک فرایند و پیوستار تربیتی به این مقوله است. در تعارض‌های اخلاقی صرفاً خوبی و بدی این تراحامات بحث شده و اینکه فارغ از فرایند تربیتی هر کدام چه ملاکاتی داشته و کدام ارجح است اما وقتی موضوع به موضوع تربیتی تبدیل شد، باید ملاحظات تربیتی در مقام نیز با استناد به آیات و روایات مورد بررسی قرار بگیرند.

مفهوم شناسی

۱. اذن

از نظر لغوی واژه «اذن» در لغت به معنای «علم»، «امر» (خلیل، ۱۴۰۹: ۸، ۱۹۹) و «اعطای آزادی عمل برای کسی» (فیومی، بیتا: ۲، ۹) آمده است. در اصطلاح فقهی نیز «اذن» به معنای اجازه شرعی برای انجام یا ترک فعلی است که می‌تواند رفع الزام را در پی داشته باشد، ولی در مقاله حاضر، منظور از اذن، اذن تربیتی و عرفی است نه شرعی؛ به این معنا که مربی برای حفظ پیوستگی مرتبی با دین، به صورت موقت و محدود نسبت به برخی معاصی چشم‌پوشی کرده یا برخورد نمی‌کند، بدون آن که قصد رفع حکم الهی را داشته باشد.

۲. معاصی

از نظر لغوی «معاصی» جمع «معصیه» است که از ریشه «عَصَى» مشتق شده و به معنای مخالفت، نافرمانی و سرپیچی از دستور آمده است. (ابن درید، ۱۹۸۷: ۲، ۱۰۷۶) در اصطلاح فقهی نیز، «معصیت» به معنای ترک واجب یا ارتکاب حرام است که موجب استحقاق عقوبت الهی می‌شود. در مقاله حاضر، منظور از معاصی، گناهان شرعی است که مرتبی مرتکب می‌شود، ولی مربی در مقام تربیت و با ملاحظه تدریج در پذیرش، ممکن است نسبت به برخی از آن‌ها موضع سکوت یا تسامح تربیتی اتخاذ کند.

۳. تربیت

تربیت از باب تفعیل است که یا از ریشه «رب» به معنای اصلاح شیء (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۲، ۳۸۱) یا «ربو» به معنای زیاد شدن و نمو و یا از «ربأ» به معنای بالابودن و نظارت است (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۲، ۴۸۳). واژه تربیت از جهت معنای اصطلاحی، معانی بسیار متعدد و پراکنده‌ای به خود گرفته است (هاشمی، ۱۳۸۸)، برخورداری از همه کمالات و زیبایی‌هایی که انسان قابلیت پذیرش آن‌ها را دارد، نو سازی تجربه (مایر، ۱۳۹۸: ۱۴/۱) فرایند تغییر و تحول انسان به سوی کمال مطلوب (عالمزاده نوری، ۱۴۰۰: ۱/۲۰۵)، پرورش دادن استعداد های درونی (مطهری، بیتا: ۳/۴۵۴)، فرایند ایجاد تغییرات تدریجی در یکی از ساحت‌های

وجودی انسان به واسطه انسانی دیگر به منظور شکوفایی استعدادها از طریق اقدامات ایجابی و سلبی (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱، ۱۴۱)، از جمله تعاریفی است که از معنای اصطلاحی تربیت انجام داده‌اند. از بین تعاریف، آخرین تعریف، به عنوان تعریف جامع تربیت مورد استناد این مقاله است.

۴. تراحم تربیتی

از نظر لغوی: «تراحم» از ریشه «زَحَمَ» به معنای تنگ شدن فضا و درهم آمیختن امور است (ابن درید، ۱۹۸۷: ۵۲۹/۱). در اصطلاح اصول فقه نیز، تراحم به تعارض بین دو حکم الزامی در مقام امتثال گفته می‌شود (مشکینی، ۱۳۷۴: ۱۰۸). در مقاله حاضر، منظور از تراحم تربیتی، حالتی است که مربی در اجرای وظایف تربیتی خود (مثل نهی از منکر یا ارشاد جاهل) با محدودیت‌هایی مانند عدم تأثیر، خستگی یا پس‌زدگی متری مواجه شده و باید میان چند وظیفه متزاحم، به گزینش اهم بپردازد.

پیشینه پژوهش

اما با صرف‌نظر، از این دو اشکال می‌توان گفت که پژوهش‌هایی که در موضوع تراحمات اخلاقی نگاشته شده اند می‌توانند مرتبط با موضوع مقاله باشند. مانند «مرور سیستماتیک تراحمات و تعارضات اخلاقی» (احمدی، ۱۴۰۱) و «مهم‌ترین رویکردها و دیدگاه‌ها در مواجهه با تراحم اخلاقی در موقعیت تربیتی» (سلمان پور و رستمی، ۱۴۰۱) که در آن‌ها به تعریف تراحمات اخلاقی و سپس ارائه دو راهکار «اهم و مهم» و «مطلق گرایی اخلاقی» پرداخته شده است. اما این مقالات جدای از عدم استناد کافی به آیات و روایات، دور از روش اجتهادی، طی مسیر کرده و نمی‌توان از آن‌ها استنباط فقهی برداشت کرد. مقاله دیگری که در این زمینه نگاشته شده است «در جستجوی راهی برای رفع تعارضات و دفع تراحمات اخلاقی» (شریفی، ۱۳۹۱) است که در آن مفصل به تفاوت بین تعارض و تراحم پرداخته و سپس در تراحمات اخلاقی بحثی فلسفه اخلاقی ارائه کرده اند. با اینکه بحث مغتنمی است اما در آن از ادله کتاب و سنت بحثی به میان نیامده و بیشتر، مطلب، جنبه عقلی دارد. مقاله دیگر در این زمینه «شاخص‌های تقدیم اهم بر مهم در تراحم‌های اخلاقی» (رضوانی، ۱۳۹۲) است که در آن بعد از بررسی اصطلاحات تعارض و تراحم به شاخص‌هایی که می‌تواند برای رفع تراحم کمک کند را با محوریت باب تراحم اصول بیان کرده است. در این مقاله نیز بحث معتناهی از کتاب و سنت انجام نشده است و علاوه بر این، نگاه به این مقوله از دریچه تربیت اسلامی نیز مغفول مانده است.

روش پژوهش

روش تحقیقی که در این مقاله به کار رفته است روش «تحلیل محتوای کیفی» و «روش فقهی» است. تحلیل محتوای کیفی با واکاوی مفاهیم، اصطلاحات و ارتباطات بین این مفاهیم، سعی در استنباط و آشکار کردن الگوی‌های نهان در متن هدف را دارد (مؤمنی راد و دیگران، ۱۳۹۲). نوع روش تحلیل محتوای کیفی در این مقاله «تحلیل اسنادی» است. تحلیل اسنادی عبارت از بررسی کتابخانه‌ای اسناد و منابع در دسترس در مقابل مطالعه موردی، مردم‌نگاری، روش‌شناسی مردم‌نگارانه و روش تاریخی-تطبیقی است (صادقی فسائی و عرفان منش، ۱۳۹۴). در روش فقهی نیز با بررسی سندی و دلالتی ادله جوازیه و ادله ناهیه، به اعتبارسنجی آن‌ها پرداخته و در آخر با جمع ادله قابل پذیرش با روشی اصولی به نتیجه نهایی رسیده شده است.

یافته‌های پژوهش

در این بخش، با هدف تبیین حکم فقهی سکوتِ مربی در شرایط تراحم تربیتی، ابتدا ادله‌ی معارض با این رویکرد بررسی و مورد نقد قرار می‌گیرند. سپس با استناد به مبانی مربوط به تدریج در تربیت و تحلیل ماهیتِ «ترخیص تربیتی»، ادله‌ی موافق با این عمل مربی ارائه می‌گردد. در نهایت، با تحلیلِ تقابل میان این دو دسته از ادله، حکم فقهی مسئله استخراج می‌شود.

۱. بررسی ادله مخالف

در ادله مخالف باید دنبال این بود که آیا اذن در معصیت عنوان فعل حرامی قرار می‌گیرد یا خیر تا بتواند در مقابل دلیل نهی از منکر ایستاده و تعارض شکل بگیرد. می‌توان چهار احتمال در مورد عنوان فقهی اذن در معصیتی که اینجا مورد بحث است در نظر گرفت.

۱-۱. عدم نهی از منکر و ارشاد جاهل

چنانچه در فقه پیداست، اگر شخصی خطایی انجام داد، امر به معروف و نهی از منکر بسته به نوع معروف و منکر، واجب و مستحب می‌شود (حلی، ۱۴۰۵: ۲۴۲) (ابن ادریس، ۱۴۱۰ق: ۲/ ۲۲). البته در جایی که علم به جهل شخص خاطی وجود داشته باشد، از موضوع امر به معروف و نهی از منکر خارج شده و موضوع ارشاد جاهل وارد است (خمینی، بی‌تا: ۱/ ۴۶۶). در بحث مورد نظر که مربی شاهد خطا و معصیت مرتبی بوده یا مرتبی علم به حرمت آن دارد که در این صورت امر به معروف و نهی از منکر بر مربی واجب می‌شود و یا اینکه مرتبی علم به معصیت ندارد که در این صورت ارشاد جاهل بر مربی واجب می‌شود. لذا اگر مربی در مقابل معصیت مرتبی سکوت کرده و بلکه اذن در معصیت او بدهد، فعل واجبی به نام نهی از منکر و یا ارشاد جاهل را انجام نداده و خود مربی دچار معصیت شده است.

اما این دلیل تمام نیست؛ چرا که همانگونه که در قبل بیان شد، اینجا شرایط امر به معروف و نهی از منکر و همچنین ارشاد جاهل وجود ندارد. چرا که وجوب امر به معروف و نهی از منکر دارای چهار شرط اساسی است که یکی از آن‌ها عدم علم و عدم اطمینان به عدم تأثیر و قبول است (ابن ادریس، ۱۴۱۰ق: ۲/ ۲۳) (محقق حلی، ۱۴۰۸ق: ۱/ ۳۱۱) (نجفی، ۱۴۰۴ق: ۲۱/ ۳۹۶). (خمینی، بی‌تا: ۱/ ۴۶۷) به عبارت دیگر اگر ناهی از منکر و امر به معروف به اینکه امر به معروف و نهی از منکر او روی شخص مقابل اثر ندارد، علم یا اطمینان داشته باشد، وجوب امر به معروف و نهی از منکر از او ساقط می‌شود. بعضی از فقها نیز از این مورد با عنوان «اتّمار مأمور» و «انتهاء منهی» نام برده‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق: ۱/ ۳۵۱) (سیستانی، ۱۴۱۷ق: ۱/ ۴۱۸).

ارشاد جاهل نیز با توجه به ادله‌ای که برای شرطیت عدم اطمینان به عدم تأثیر در امر به معروف و نهی از منکر آمده است نیز مقید به همان شرط می‌شود. یعنی ارشاد جاهل به شرطی واجب می‌شود که مکلف علم به این نداشته باشد که ارشاد او اثری در مخاطب ندارد. از جمله آن ادله روایت صحیح السندی است که بیان می‌دارد امر به معروف و نهی از منکر نسبت به مؤمنانی است که وعظ را قبول کرده و جاهلانی که علم را قبول می‌کنند: «إِنَّمَا يُؤْمَرُ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ مُؤْمِنٌ فَيَتَعِظُ أَوْ جَاهِلٌ فَيَتَعَلَّمُ فَأَمَّا صَاحِبُ سَوْطٍ وَ سَيْفٍ فَلَا» (طوسی، ۱۴۰۷: ۶، ۱۷۸)

مفهوم روایت با توجه به ادات حصر «انما» حکایت از آن دارد که نسبت به مومنانی که وعظ ناپذیر هستند و یا جاهلانی که تعلیم پذیر نیستند، امر به معروف و نهی از منکر واجب نبوده و جایز هم نیست. این عدم قبول حکایت از عدم تأثیر امر به معروف و نهی از منکر دارد که به کسانی که امر به معروف و نهی از منکر در آن‌ها اثر و فایده‌ای نداشته امر به معروف و نهی از منکر نباید کرد. البته اگر کسی در اینجا قائل به مفهوم مخالف نباشد اینچنین نتیجه می‌دهد که امر به معروف و نهی از منکر نسبت به کسانی که پذیرش نداشته و قبول نمی‌کنند واجب نیست.

علاوه بر امر به معروف و نهی از منکر، می‌توان با توجه به فقره «جاهل فیتعلم» متوجه شد که امر به معروف و نهی از منکر که امام علیه السلام در روایت ذکر کرده، اعم از امر به معروف و نهی از منکر و همچنین ارشاد جاهل است. یعنی روایت شریف دال بر این است که در ارشاد جاهل نیز باید جاهل ظرفیت پذیرش ارشاد و علم را داشته باشد و اگر مرشد بداند که او ظرفیت پذیرش نداشته و علم را از او قبول نمی‌کند نباید به او بگوید. بلکه اگر حکم ثانویه، مثل اتمام حجت یا دفع اشاعه فحشاء و یا دفع استخفاف دین خدا در بین باشد، تعلیم واجب است، اما نه به حکم ارشاد جاهل، بلکه به حکم ثانوی.

با توجه به مطلب بالا مشخص است که امر به معروف و نهی از منکر و همچنین ارشاد جاهل در جایی است که مکلف علم و اطمینان به عدم تأثیر نداشته باشد و حال اینکه در اینجا مربی اطمینان به این دارد که اگر امر و نهی و یا ارشاد کند مرتبی آن را نمی‌پذیرد؛ لذا ادله امر به معروف و نهی از منکر و ارشاد جاهل از وجوب افتاده و نمی‌توان از آن‌ها در فرض مسأله استفاده کرد.

ادله امر به معروف و نهی از منکر در فرض دوم یعنی فرضی که متربی همه نهی‌ها را قبول کرده، اما مربی می‌داند که در ادامه او خسته شده و دوباره به حالت سابق برگشته و همه آن منکرات را انجام می‌دهد نیز تخصیص خورده‌اند. چرا که یکی دیگر از شرایط امر به معروف و نهی از منکر، عدم وجود مفسده در امر و نهی است. این شرط در ارشاد جاهل نیز جاری است؛ چرا که عقل حکم می‌کند که اگر ارشاد جاهل به تعلیم علمی خاص به او باعث مفسده برای دنیا و آخرت او شود، آن ارشاد واجب نبوده بلکه حکم حرمت می‌گیرد.

در اینجا نیز، ارتکاب جمیع منکراتی که متربی در قبل نیز مرتکب آن‌ها می‌شده، باعث هلاکت معنوی او شده و علاوه بر ثبت گناهان فراوان، باعث گشایش دیگر امور ناپسند و گناهان دیگر به روی او می‌شود. در صورتی که اگر در اول، نسبت به یک گناه خاص، نهی و یا تعلیم صورت گرفته و آرام آرام سراغ گناهان دیگر و درمان آن‌ها می‌رفت، نه تنها به این هلاکت دچار نمی‌شد، بلکه سیر صعودی در رشد خود می‌گرفت و چه مفسده‌ای بالاتر از مفسده معنوی و آنچه بیان شد.

اما اگر در نهی از جمیع منکرات و یا تعلیم جمیع منکرات به یک‌باره احتمال تاثیر و پذیرش برود، احتمال مفسده فرض دوم هم معتنا باشد، با توجه به ادله امر به معروف و نهی از منکر مربی اجازه اذن در معصیت و به کار بردن تدریج را ندارد. هر چند تدریج در کیفیت قبول و اخلاص متربی، موثر باشد.

۲-۱. بدعت

دومین احتمال آن است که اذن در معصیت را ذیل عنوان بدعت آورده و از این جهت حرام شود. به این صورت که معنای بدعت آن است که شخص حلالی را حرام یا حرامی را حلال کند و یا آنچه داخل در دین نیست را داخل در دین کند (خویی، ۱۴۱۶ق: ۳/ ۴۲۸). اینکه به شخصی اذن در معصیت داده شود، به این معناست که حرام الهی را برای او حلال عنوان کرده و دین را تغییر داده است؛ لذا بدعت بوده و حرام است.

اما این تقریر اشکال دارد؛ چرا که در فرض مسئله آن است که شخص از طرف شارع به متربی ترخیص و اذن نمی‌دهد. به عبارت دیگر، ترخیص او ترخیص شرعی نیست، بلکه متربی از سکوت مربی، نوعی اذن از طرف خود مربی برداشت می‌کند. با اینکه هم مربی اعلام می‌کند این فعل حرام است و هم متربی می‌داند که حرام است. به عبارت دیگر، در این بین، مربی اذن و ترخیصی به متربی نداده است، بلکه متربی، خود از سکوت مربی برداشت اذن کرده است و همزمان می‌داند که شرعاً این کار حرام است و نباید انجام دهد، ولی به خاطر ظرفیت پایین یا اراده سست و از این قبیل موارد، آن کار را انجام می‌دهد. یا در فرض ارشاد جاهل، مربی از گفتن بعضی از مسائل به او اجتناب کرده، بدون آنکه انتساب به شرع کرده و حلالی را حرام و حرامی را حلال کند. به عبارت دیگر، در حالت ارشاد جاهل و جهل متربی، مربی با نگفتن حکم مورد نظر، اذن شرعی به متربی نمی‌دهد، بلکه صرفاً نوعی سکوت بوده و حتی صدق اذن عرفی نیز بر آن، محل شبهه است. هرچند متربی از حرمت شرعی آن فعل باخبر نباشد. یعنی نگفتن حکم توسط مربی مساوی با گفتن حکم خلاف توسط متربی نیست و با هم متفاوت هستند.

۳-۱. دلالت بر معصیت

احتمال دیگر آن است که شاید کسی اذن در معصیت بیان شده در مسئله را ذیل عنوان دعوت و دلالت به معصیت و شر برده و حرمت بر آن بار کند. چنانچه در حدیثی موثق که همه روایات آن از ثقات شیعی بوده جز سکونی که از ثقات عامی است، لذا روایت موثق می‌شود؛ از امام صادق علیه السلام آمده است که هر کسی امر به بدی کرده یا دلالت به آن بکند و یا اینکه اشاره‌ای به آن نماید، او شریک در آن کار بد است:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ مَاجِيلَوِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنِ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ «مَنْ أَمَرَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ نَهَى عَنْ مُنْكَرٍ أَوْ دَلَّ عَلَى خَيْرٍ أَوْ أَشَارَ بِهِ فَهُوَ شَرِيكٌ وَمَنْ أَمَرَ بِسُوءٍ أَوْ دَلَّ عَلَيْهِ أَوْ أَشَارَ بِهِ فَهُوَ شَرِيكٌ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱/ ۱۳۸).

این استدلال هم به کبرا و هم به صغرای آن اشکال وارد است. از لحاظ کبروی، فهم حرمت هر نوع دلالت و اشاره به سوء، از آن بعید است چنانچه فهم وجوب هر نوع دلالت و اشاره به خیر از آن بعید است. لذا نمی توان به طور اطمینانی، حرمت دلالت و اشاره به شر حتی اگر آن شر حرام باشد را از روایت شریف برداشت کرد. چنانکه فقها از این روایت برای استدلال به استحباب امر به مستحب و نهی از مکروه استفاده کرده اند. (سبزواری، ۱۴۱۳ق: ۱۵/ ۲۱۵)

اما اشکال صغروی به این استدلال، آن است که امر، دلالت و اشاره با سکوتی که مرتبی از آن جواز را فهمیده است متفاوت است با جوازی که خود مربی صراحتاً و مستقیماً صادر کرده باشد. مربی با سکوت خود نه امری کرده، نه راهنمایی به گناهی کرده و نه اینکه اشاره به عمل سوئی نموده است. بلکه مربی نسبت به آنچه مرتبی قبلاً آن را انجام می داده و می دانسته گناه است، سکوت کرده و مرتبی نوعی جواز از این کار برداشت کرده است. و در فرض ارشاد جاهل نیز مربی با عدم بیان خود، نه امر، نه اشاره و نه راهنمایی به عمل سوء انجام نمی دهد. لذا عمل مربی در بحث مورد نظر ذیل موضوعات حرمت بیان شده در روایت نیامده و حرام نیست.

۴-۱. اعانه بر اثم

احتمال دیگر آن است که اذن مربی در اینجا را مصداقی از اعانه و کمک در معصیت دانسته و حکم حرمت بدهند. چرا که مربی با اذن خود، به نوعی مرتبی را در راحت انجام دادن گناه یاری کرده و مرتبی با خیالی راحت تر دست به انجام گناه می زند لذا می توان این کار مربی را نوعی اعانه مرتبی در انجام معصیت دانست. و اعانه بر اثم بنا بر نظر فقها حرام است. (حلی، ۱۴۱۴ق: ۱۰۹/۴) (خمینی، ۱۴۱۵ق: ۱/ ۱۹۴) (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۱/ ۱۳۳)

اشکال استدلال آن است که این مورد، صدق اعانه بر اثم نمی کند چنانچه در اشکال قبلی جواب داده شد، سکوت مربی، که مرتبی از آن برداشت اجازه کرده است و نه اینکه خود مربی صراحتاً و مستقیماً به او اجازه انجام گناهی را داده باشد را نمی توان مصداقی بر اعانه بر اثم عنوان داشت. اینکه مربی بگوید علی رغم حرمت این فعل، اگر نمی توانی آن را ترک کنی، تمرکزت را روی حرامی مهم تر گذاشته و نسبت به حرام های دیگر سکوت کند را نمی توان مصداقی از اعانه دانست. چه اینکه در فرض اول مسأله مورد پژوهش، یعنی در جایی که اگر مربی نهی از جمیع منکرات مبتلا به کند، مرتبی وقتی به نهی مربی ننهد و کار خود را ادامه داده و همه گناهی که انجام می داده را ادامه خواهد داد. اینجا چه مربی سکوت کند و چه نکند، مرتبی کار خود را انجام می دهد، در اینجا صدق اعانه بر اثم روی سکوت مربی پر از اشکال است. همچنین در فرض دوم نیز گرچه شاید مرتبی برای مدت محدودی دست از گناه بکشد، اما دوباره با شدت بیشتری شروع به انجام آن می کند و سکوت مربی با عدم سکوت او فرقی در انجام گناه توسط مرتبی نداشته، بلکه با عدم سکوت خود، خسارت بیشتری به مرتبی وارد می شود.

حتی اگر سکوت مربی را عرفاً نوعی اعانه بر اثم تلقی کرد، اما حرمت اعانه بر اثم، دارای شرایطی است که یکی از شرایط اجماعی آن، قصد معین، برای اعانه بر گناه است. (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۱/ ۱۳۳) یعنی کسی که اعانه بر گناه می کند باید این کار را قصداً انجام داده به نحوی که با کار و کمک خود، نیت کمک به انجام گناه توسط فرد را داشته باشد. و حال اینکه در اینجا مربی با کار خود یعنی سکوتی که انجام می دهد و عرفاً نوعی اذن و اعانه تلقی می شود، قصد این را ندارد که شخص، آن گناه را انجام دهد. اتفاقاً برای جلوگیری او از گناه است که این سکوت را انجام می دهد؛ چرا که می داند اگر سکوت نکند او به جای مثلاً دو گناه، سه گناه، انجام می دهد.

با توجه به آنچه بیان شد نمی توان سکوت مربی را در فرض مقاله، حرام دانسته و ذیل یکی از عناوین حرام جای داد. لذا سکوت او حرام نبوده و در صورت سکوت و برداشت اذن توسط مرتبی، گناه نکرده و امری جائز را از لحاظ شرع مقدس انجام داده است. با توجه به این مطلب، دیگر تعارضی بین امر به معروف و نهی از منکر و سکوت مربی در معصیت پیش نخواهد آمد.

۵-۱. جمع‌بندی ادله مخالف

با توجه به آنچه بیان شد، عناوینی مانند بدعت و اعانه بر اثم گرچه عناوینی حرام هستند، اما سکوت مربی در معصیت در فرض مقاله بر آن دشوار است؛ لذا نمی‌توان اذن در معصیت را از این حیث حرام دانست. عنوانی مانند دلالت بر معصیت نیز هم حرمت آن محکم نبوده و هم مصداقاً سکوت در معصیت مورد نظر، شامل عنوان دلالت بر معصیت نشده و لذا حرام نیست. اما در مورد دلیل امر به معروف و نهی از منکر و همچنین ارشاد جاهل، با توجه به دو شرط عدم علم به عدم تأثیر و همچنین عدم مفسده، می‌توان گفت که اذن در معصیت در فرض اول مقاله، به دلیل فقدان شرط اول و در فرض دوم، به دلیل فقدان شرط دوم، شامل آن نشده و حرام نیست، لذا اتخاذ روش تدریجی در نهی از منکر یا تعلیم محرمات بدون محذور است.

۲. بررسی ادله موافق

تا اینجا از لحاظ شرعی می‌توان اثبات کرد که اذن در معصیت توسط مربی در فرض مقاله حرام نبوده و مربی می‌تواند اینچنین اذنی به متربی خود بدهد. در ادامه به این پرسش پرداخته خواهد شد که آیا می‌توان در شرع مقدس ادله‌ای دال بر توصیه به اینگونه اذن‌های تربیتی یافت یا خیر؟ آیا می‌توان طبق کتاب و سنت به صورت ایجابی به این جواز رسیده و بر اساس استظهار از ادله، توصیه‌ها و توصیفات اسلام را در این باره استنباط کرد؟ آیا دلیلی یافت می‌شود که مستنبط را به این برساند که در صورتی که مربی می‌داند در صورت تدریج در بیان احکام و یا تدریج در امر به معروف و نهی از منکر، متربی پذیرش بیشتری داشته و قبول با کیفیت‌تری دارد، مربی می‌تواند اذن در بعض معاصی را بدهد یا خیر؟ در ادامه و ذیل ادله موافق به دلایلی از شرع مقدس که می‌توان آن‌ها را به‌نوعی ادله ایجابی بر جواز این نوع اذن‌های تربیتی به‌حساب آورد پرداخته شده و دلالت یابی تربیتی آن‌ها انجام می‌شود.

۱-۲. اصل تدریج در تربیت

اولین موردی که موافق اذن در معصیت در فروض مذکور است، اصل «تدریج در تربیت» است. مطابق اصل رعایت تدریج، هر اقدام یا روش تربیتی که از سوی مربی به‌کار گرفته می‌شود باید به آرامی و به دور از شتاب و عجله و همراه با تأنی و تدریج باشد تا زمان لازم برای تغییر، اصلاح و شکوفایی برای متربی فراهم و هدف از اقدام به تربیتی محقق شود؛ چرا که اصولاً «تربیت کردن» و «تربیت پذیری» دو مقوله تدریجی است و باید مرحله به مرحله صورت گیرد. اصل رعایت توان متربی اظهار می‌دارد در اتخاذ اقدامات و روش‌های تربیتی توانش‌ها، ظرفیت و استطاعت متربی را رعایت کن تا تکلیف شاق و مالایطاق نباشد و موجب زندگی متربی نگردد اقدام تربیتی نتیجه معکوس به بار نیاورد. (اعرافی، ۱۴۰۱: ۲۴۵)

مطابق این اصل، رعایت تدریج، در مقام تربیت و همچنین در دو فرض مسئله مورد بحث مقاله، دارای رجحان بوده و شتابزدگی و تسریع بی‌مورد در اینجا که باعث زدگی متربی و به‌نوعی تحمیل تکلیف شاق به او است، مطلوب دین نبوده و باید به مرور متربی را از معاصی گرفتار در آن نجات داده و به راه راست هدایت نمود. مرحوم کلینی در کافی شریف ذیل باب «أَنَّ الْخَمْرَ لَمْ تَزَلْ مُحَرَّمَةً» سه روایت نسبتاً مشابه می‌آورد که به بررسی حرمت ازلی شرب خمر پرداخته و دلیل اینکه اعلام حکم حرمت آن به تعویق افتاده را نیز بیان کرده است. روایت اول و سوم روایت صحیح السند بوده و روایت دوم نیز موثق است. روایت سوم مشتمل بر دو روایت اول بوده لذا در این موضع روایت سوم مورد بحث قرار نمی‌گیرد.

۲-۲. روایت اول

در این روایت از امام صادق علیه السلام نقل شده است که خداوند هیچ نبی را مبعوث نمی‌کند مگر اینکه در علم خداوند است که هنگامی که دینش کامل شد در آن دین کامل شده، حرمت خمر هم آمده باشد و همواره خمر حرام بوده است. و این چنین بوده است که هنگام اكمال دین، خصلت به خصلت انتقال صورت می‌گرفته است چرا که اگر همه خصلت‌ها و احکام الهی بالجمله و دفعتاً به مکلفین تحمیل می‌شدند، آنان از دین زده شده و رو گردان می‌شدند. در ادامه این روایت که از خود زراره نقل شده است،

آمده است که امام باقر علیه السلام فرمودند: کسی رفیق تر از خداوند وجود ندارد و از رفیق اوست که در اکمال دین، مردم را خصلت به خصلت و تکلیف به تکلیف با دین همراه کرده است چرا که اگر همه را با هم به ایشان تحمیل می کرد، آنان هلاک می شدند:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِيزٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ «مَا بَعَثَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ نَبِيًّا قَطُّ إِلَّا وَفِي عِلْمِ اللَّهِ أَنَّهُ إِذَا أَكْمَلَ دِينَهُ كَانَ فِيهِ تَحْرِيمُ الْخَمْرِ وَلَمْ تَزَلْ الْخَمْرُ حَرَامًا وَإِنَّمَا يَنْقُلُونَ مِنْ خَصْلَةٍ إِلَى خَصْلَةٍ وَلَوْ حُمِلَ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ جُمْلَةً لَقُطِعَ بِهِمْ دُونَ الدِّينِ» قَالَ وَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع «لَيْسَ أَحَدٌ أَرْفَقَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَمِنْ رَفَقِهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنَّهُ نُقِلَ مِنْ خَصْلَةٍ إِلَى خَصْلَةٍ وَلَوْ حُمِلَ عَلَيْهِمْ جُمْلَةً لَهَلَكُوا.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳۹۵/۶)

در معنای خصلت می توان به دو احتمال اشاره کرد: احتمال اول آن است که خصله در اینجا به معنای اصابه تیر به نشان یا نزدیک آن باشد (خلیل، ۱۴۰۹ق: ۱۸۵/۴) و یا اینکه به معنای حالات امور یا همان خصلتی که معروف در زبان است باشد. (خلیل، ۱۴۰۹ق: ۱۸۵/۴). بنا به معنای اول خداوند برای وضع تکالیف و کامل کردن تدریجی دین، هدفمند مثل کسی که تیری به سمت هدفی روانه می کند مواردی را که مناسب بود برگزیده و آن ها را تکلیف می کرد. بنا به معنای دوم نیز خداوند تکالیف و اموری را که واجب نمی کرد، مگر اینکه امور و واجبات قبلی تبدیل به خصلت و عادت برای مردم شده و به عبارت دیگر مورد پذیرش و عمل عمومی مردم واقع شده بود. معنای دوم به ظاهر روایت نزدیک تر است.

فقره «لَقُطِعَ بِهِمْ دُونَ الدِّينِ» به معنای عجز مردم از همراهی کردن و نزدیک شدن به دین است. چرا که «قُطِعَ بَقْلَانِ» به معنای عجز از سفر و ادامه راه و حرکت کردن در مسیر بوده (جوهری، ۱۴۰۷ق: ۱۲۶۸/۳) و «دُونِ» نیز به معنای نزدیکی و قرب است (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۲/۳۱۷) لذا فقره مذکور اشاره به این دارد که اگر همه احکام و تکالیف الهی از جمله شرب خمر در آن واحد و بالجمله، نازل شده و مردم از اول مجبور به انجام همه واجبات و ترک همه محرمات بودند، این کار باعث عدم همراهی مردم با دین و نزدیک نشدن آن ها به دینداری می شد، لذا احکام و تکالیف الهی خصلت به خصلت واجب شدند.

هلاکتی که در روایت شریف وجود دارد پرواضح است که منظور هلاکت جسمانی و موت نیست بلکه هلاکت معنوی مد نظر است. چه اینکه بسیاری از مردم دیندار نبوده اما در قید حیات زندگی خود را می کردند. و هم اینکه عدم پذیرش دین باعث مرگ کسی نمی شد. لذا هلاکت وارد شده در روایت به معنای هلاکت معنوی و دور شدن از دین راستین و پیمودن راه گمراهی و ضلالت است.

از حیث دلالتی، روایت شریف چند مدلول فقه تربیتی دارد:

۱. نزول تدریجی وظایف و تکالیف خداوند به این صورت است که باید در مخاطب، عادت و خصلتی در آن مورد پدید آمده و نوعی ثبات در آن به وجود آید تا به وظیفه و تکلیف بعدی امر کند. این مدلول از ظاهر فقره «مَنْ خَصْلَةُ إِلَى خَصْلَةٍ» و با توجه به معنای مختار از خصله به دست می آید.

۲. روایت شریف منصوص العله بوده و بیانگر علت این نوع نزول تدریجی احکام و تکالیف توسط خداوند است. علت این نوع تدریج آن است که اگر تدریج نمی بود و همه احکام و وظایف دفعتاً و بالجمله نازل میشد، مردم نتوانسته با دین همراهی کرده لذا از دین زده میشدند. پس عدم همراهی مردم با دین و زده شدن از دین، دلیل این نوع نزول تدریجی احکام و وظایف توسط شارع مقدس است.

۳. علت دیگر منصوصی که در روایت شریف وجود دارد، عدم هلاکت مردم است. به این صورت که یکی از علت های دیگر نزول تدریجی احکام و وظایف الهی، آن است که مردم به هلاکت معنوی نیفتند. پس هر جا خطر این وجود داشت که مردم به هلاکت معنوی دچار شوند به عنوان مثال اگر با سنگین شدن وظائف دینی و زده شدن آن ها از دین به هلاکت بیفتند، رعایت اصل تدریج در بیان احکام و وظایف واجب می شود.

نقطه اتصال این بحث به موضوع مقاله آن است که در صورت تدریجی بیان کردن واجبات و محرمات بعد از خصلت و عادت شدن واجبات و ترک محرمات قبلی، طبیعتاً مواردی از دستورات الهی مثل شرب خمر که در علم الهی از اول جزو دستورات بایسته

الهی بوده اند اما بنا به مصلحت بالاتری بیان نشده‌اند مورد عصیان واقع می‌شوند و به عبارت دیگر، شرع مقدس در ارتکاب آن معاصی ترخیص داده است. لذا در موضوع مورد بحث مقاله نیز در صورتی که مربی بداند بیان چند مورد از دستورات الهی با هم و یا امر و نهی کردن از چند مورد از دستورات الهی با هم، باعث هلاکت معنوی و عدم همراهی مربی با دین می‌شود، باید در اینجا تدریجاً آن‌ها را بیان کرده که لازمه آن، ترخیص در بعضی از معاصی است. چنانچه وقتی قبل از تحریم شرب خمر، از شارع مقدس در مورد شرب خمر پرسیده میشد، او اذن به آن می‌داد و از آن نهی تحریمی نمی‌کرد.

اما شاید کسی به این دلیل اینگونه اشکال کند که این دلیل جزو ادله شخصیه بوده و مرتبط به همان زمان صدر اسلام و نزول اولیه دین هست نه زمان حاضر که کل دین نازل شده و شارع مقدس از همه آن‌ها بازخواست می‌کند. به عبارت دیگر، موضوع دلیل، مکلفانی هستند که هنوز در آن موارد خاص، مورد خطاب شارع قرار نگرفته‌اند، اما مکلفان حاضر در تمام موارد واجبات و محرمات مورد خطاب شارع قرار گرفته‌اند. لذا اگر کسی نسبت به مکلفان صدر اسلام جوازی صادر می‌کرد، دلیل بر حرمت مقابل جواز او وجود نداشت، اما در زمان حاضر، اگر کسی ترخیص در معصیتی دهد، ترخیص و جواز او در مقابل یک حرام قطعی است. لذا موضوع دلیل، با موضوع مدعا متفاوت است.

در پاسخ به این اشکال باید گفت که در اینجا قاعده «العلّة تعمّم و تخصّص» جاری است. از آنجا که علت، عدم همراهی مردم با دین و هلاکت معنوی آنان است، هر جا علت جاری بود، حکم نیز جاری می‌شود. لذا علت، مکلفان را تعمیم می‌دهد به اینکه چه مکلفانی باشند که در صدر اسلام بوده و هنوز مخاطب دستور خاص قرار نگرفته‌اند و چه مکلفانی که در زمان حاضر بوده و مخاطب تمام تکالیف قرار گرفته‌اند. لذا در اینجا اصلاً فعلیت تکلیف برای مکلف مهم نبوده و موضوع نیست، بلکه آنچه اهمیت داشته و موضوع حکم است، بیان تکلیف و امر و نهی تکلیف نسبت به مکلف است چنانچه علت منصوبه نیز به این موضوع اشاره دارد. به عبارت دیگر، تنها تفاوتی که مکلف صدر اسلام با مکلف زمان حاضر دارد آن است که مکلف زمان حاضر چون مخاطب تمام تکلیف بوده و در فرض اینکه تمام تکلیف در حق او فعلی بشود حتی اگر مربی به او ترخیص در بعضی از معاصی را بدهد، مستحق عقاب شده و در صورت عدم بخشش خداوند عذاب می‌بیند و گناه، برای او همچنان گناه است. اما مکلف صدر اسلام اینگونه نبوده چرا که از آنجایی که تکالیف در حق او فعلی نشده بود لذا در صورت تخطی نیز مستحق عقاب نیست چون بیانی نبوده که از آن تخطی صورت بگیرد.

اشکال دیگری که شاید مطرح شود آن است که این روایت حکم تدریج در ارشاد جاهل را بیان می‌کند، چه اینکه مکلفان صدر اسلام نسبت به احکام الهی جاهل بودند و تدریج در بیان و ارشاد آن‌ها صورت گرفته است اما در مقامی که مکلف نسبت به تکلیف آگاه بوده و مربی قصد امر به معروف و نهی از منکر او را دارد، این دلیل بر آن دلالت نمی‌کند. به عبارت دیگر، دلیل اخص از مدعا است؛ چرا که موضوع دلیل ارشاد جاهل است، اما موضوع مدعا، هم ارشاد جاهل و هم امر به معروف و نهی از منکر است.

در پاسخ به این اشکال نیز باید همان پاسخ قبلی را مطرح کرد؛ چرا که این اشکال نیز به عبارتی همان اشکال اول به بیان دیگر است. لذا در پاسخ باید گفت که علت منصوبه در روایت باعث تعمیم دلیل به موارد دیگر و هر موردی که علت جریان دارد می‌شود. حتی اگر مربی علم به واجبات و محرمات داشته و مربی در مقام امر به معروف و نهی از منکر است، باز هم اگر امر و نهی مربی باعث دوری از دین و عدم همراهی با دین مربی شده و به هلاکت معنوی او برسد، مربی باید تدریج را رعایت کرده و به عبارت دیگر نسبت به بعضی معاصی سکوت کند. هرچند همانگونه که بیان شد، مربی در صورت علم به واجبات و محرمات در صورت ارتکاب محرمات و یا ترک واجبات، مستحق عقاب شده و عصیان کرده است. چرا که سکوت مربی که مربی از آن برداشت اذن و اجازه کرده است، در اینجا به معنای اذن و ترخیص شرعی نیست بلکه نوعی همراه کردن مربی با دین و مؤمنیت از تنبیه مربی است نه مؤمنیت از عقاب الهی.

با توجه به آنچه بیان شد می‌توان از این دلیل به عنوان دلیلی محکم که هم از لحاظ سندی صحیح بوده و هم از لحاظ دلالی، مشکلی نداشته و به موضوع مورد بحث اشاره دارد استفاده کرد. طبق این دلیل، مشخص می‌شود که ملاک همراهی شخص با دین و عدم زده شدن و تنفر او از دین، در نظر اسلام از ملاک اعمال و احکامی که می‌خواهد به او ابلاغ شود بالاتر است؛ لذا اگر بیان حکم و یا امر و نهی او برای کسب ملاک اعمالی خاص، باعث از دست دادن ملاک همراهی او با دین و باعث هلاکت معنوی

او شود، باید از آن اجتناب نموده و همراهی او را برگزید. در اینجا نیز مربی باید ملاک همراهی مرتبی با دین و پذیرش احکام را بر ملاک خود اعمال حاکم کرده و از ابلاغ و یا امر و نهی کردن نسبت به اموری که می‌داند باعث عدم همراهی مرتبی با دین شده اجتناب کند.

از این دلیل می‌توان به‌عنوان دلیلی ایجابی بر مطلوبیت بیان تدریجی و اذن در بعض معاصی در فرض مسئله؛ یعنی صورت عدم قبول و یا انکار پس از قبول استفاده کرد، چرا که اگر بیان دفعی احکام و یا امر و نهی دفعی مرتبی باعث عدم قبول او و زدگی او از دین و یا باعث عدم همراهی او با دین شود چه این همراهی از اول شکل نگرفته و چه در ادامه و پس از پذیرش، دچار انکار شده و از همراهی سرباز زند، اینجا ملاک همراهی شخص با دین از ملاک آن فعلی که انجام می‌شود بالاتر بوده؛ لذا باید از گفتن بعض احکام و امر و نهی کردن، نسبت به بعضی دیگر اجتناب کرده و اذن در معصیت در این موارد داد.

پرواضح است که مربی نمی‌تواند هر مقدار از معاصی را که خواست، به مرتبی ترخیص دهد بلکه همان مقدار حداقلی که اطمینان دارد در صورت ترخیص آن‌ها مرتبی از دین زده نشده، به همراهی ادامه داده و دچار هلاکت نمی‌شود را می‌تواند ترخیص دهد. چرا که عموم نهی از منکر به قوت خود باقی است و در اینجا فقط حول عدم تأثیر تخصیص خورده و به مرتبی اذن در معصیت داده می‌شود وگرنه اگر از دایره همراهی با دین و هلاکت معنوی خارج شود، ترخیص مرتبی شامل عمومات حرمت عدم نهی از منکر می‌شود.

مدلول مهم دیگری که باید از روایت بیان کرد آن است که ترخیص در معصیت در موضوع مورد بحث، طی یک فرایند تربیتی است، چنانکه در روایت شریف، علت عدم بیان حرمت شرب خمر همراهی بیشتر مردم و زده نشدن آن‌ها از دین بود که پس از استقرار خصلت‌های دیگر و ثبات بیشتر آن‌ها در دین، آن حکم نیز بیان شد. به عبارت دیگر، شارع مقدس به این ترخیص در یک فرایند تربیتی اذن داده است؛ به این صورت که پس از استقرار خصلت‌های دیگر و ثبات بیشتر مرتبی در دین، به سراغ دیگر مواردی که به آن‌ها ترخیص داده شده بود، رفته و حکم آن‌ها نیز برای مرتبی بیان شده و مربی نسبت به آن‌ها مورد امر و نهی قرارگیرد.

۳-۲. روایت دوم

روایت دوم روایتی مرسل است که در آن به سیر تدریجی تحریم خمر پرداخته شده است. این روایت شریف، فرایند جعل حرمت خمر را در چهار مرحله بیان کرده است که به ترتیب لحن بیان خداوند در قرآن نسبت به خمر تشدید شده است. سپس در ادامه روایت علت این تدریج و فرایند چندمرحله‌ای را توطین و خاضع شدن نفس مردم نسبت به آن فریضه و استقرار آن‌ها در امر و نهی خداوند بیان کرده است. روایت شریف اینگونه فرایند چند مرحله‌ای را تدبیری از جانب خداوند دانسته که باعث پذیرش بیشتر مردم و دلزدگی و نفرت کمتر آن‌ها می‌شود:

«وَذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَفْتَرِضَ فَرِيضَةً أَنْزَلَهَا شَيْئًا بَعْدَ شَيْءٍ حَتَّى يُوْطِنَ النَّاسُ أَنْفُسَهُمْ عَلَيْهَا وَيَسْكُنُوا إِلَى أَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ نَهْيِهِ فِيهَا وَ كَانَ ذَلِكَ مِنْ فِعْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى وَجْهِ التَّدْبِيرِ فِيهِمْ أَصَوَّبَ وَ أَقْرَبَ لَهُمْ إِلَى الْأَخْذِ بِهَا وَ أَقَلَّ لِنَفْسِهِمْ مِنْهَا.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۶/ ۴۰۶)

گرچه این روایت از نظر سندی مرسل و ضعیف بوده، اما از آن جهت که مبنای نگارنده در اعتبارسنجی اعتبار سنجی محتوایی کتاب محور و قرینه محور است، و محتوای حدیث موافق آموزه‌های دینی بوده و از طرف دیگر شخصی مثل کلینی آن را در کتاب بسیار معتبری مانند کافی آورده، لذا این روایت دارای اعتبار است.

از لحاظ دلالتی نیز روایت گرچه در مورد سیر جعل حرمت در مورد یک فریضه است و نه فرائض مختلف، اما علتی که برای این فرایند آمده است می‌تواند بحث مورد نظر را به موارد دیگر نیز تعمیم دهد. روایت شریف اینگونه بیان می‌کند که خداوند آنگاه که اراده می‌کرد فریضه را واجب نماید، به صورت تدریجی این کار را می‌کرد همانگونه که در مورد حرمت شراب اینگونه کرد. لذا شیئاً فشیئاً و آرام آرام، این ابلاغ را انجام می‌داد تا مردم با این فریضه همراه شده و با آرامش آن را بپذیرند. این تدریج در جعل یک حکم، باعث پذیرش آسان مردم و عدم نفرت مردم از این تحمیل می‌شود.

با توجه به مطالب بیان شده می‌توان نتیجه گرفت که برای خداوند و در نظر اسلام، همراهی مردم در پذیرش و سیر تدریجی که باعث آرامش مردم در قبول احکام الهی است باعث شده است که خداوند از ابلاغ دفعی احکام اجتناب کرده و مصلحت کیفیت پذیرش احکام و عدم تنفیر آن توسط مردم، از مصلحت خود حکم بالاتر بوده لذا خداوند در ابلاغ حکم تأخیر اعمال کرده است. در موضوع مورد بحث مقاله نیز که صحبت از پذیرش و کیفیت پذیرش حکم توسط مربی و عمل به آن است، این مناسبت جاری است. به عبارت دیگر، همراهی مربی در پذیرش امر و نهی و ارشاد مربی و آرامش و سکینه او در قبول آن و کیفیت اخذ آن، ملاک بالاتری دارد تا انجام اعمال و احکامی خاص، لذا در فرض تراحم بین ملاک عمل یا اعمالی خاص که حتی واجب باشند و همراهی مربی در پذیرش حکم و همراهی او در قبول و بهتر پذیرفتن آن، باید همراهی و کیفیت قبول او را ارجح دانست چرا که طبق روایت شریف ملاک بالاتر و با اهمیت‌تری دارد.

اما این روایت مدالیل تربیتی دیگری نیز دارد از جمله اینکه اگر مربی فعل یا افعال واجبی به او ابلاغ نشده و یا در قبال آن‌ها مورد امر و نهی واقع نمی‌شود، دلیل بر کنار گذاشتن آن توسط مربی نیست، بلکه باید به تدریج و همانگونه که در روایت شریف در مورد شرب خمر آمده است، مربی را برای پذیرش و همراهی با آن افعال واجب، آماده کند و این کار را با رعایت اصل تدریج انجام دهد.

باید دقت کرد که این روایت شریف هرچند موید ترخیص در معصیت و تدریج در امر تربیت است، اما بر فرض مسئله منطبق نیست؛ چرا که در آن بحث همراهی با دین و هلاکت مطرح نیست، بلکه کیفیت قبول احکام مطرح است. همراهی بیشتر شخص در قبول حکم الهی و آرامش و سکینه نفس او که در اثر تدریج در بیان پدید می‌آید، در این روایت شریف مناسبت بحث شده و به موضوع بحث مقاله سرایت می‌کند؛ یعنی علاوه بر اینکه باید دقت کرد، بیان حکم و یا امر و نهی نسبت به حکمی، باعث قطع همراهی مربی با دین و هلاکت او نشود، باید مراقب بود که این کار باعث پذیرش همراه با اضطراب آن حکم خاص نیز نشود. با این بیان و استفاده از این روایت شریف شاید بتوان فروض مسئله را توسعه داد و آن اذن در معاصی برای پذیرش و قبول با کیفیت‌تر احکام است؛ یعنی حتی در شرایطی که مربی احتمال تاثیر تعلیم و پذیرش نهی از منکر را هم می‌دهد، اما ارتقای کیفیت این پذیرش، اتخاذ یک روند تدریجی را ایجاب می‌کند. در این تدریج، نهی از منکر مرحله به مرحله اجتناب ناپذیر خواهد بود. به عبارتی با این بیان تعارضی بین ادله امر به معروف و نهی از منکر و نیز ارشاد جاهل با دلیل روایت دوم به وجود می‌آید؛ چرا که روایت دوم، کیفیت قبول و پذیرش حکم الهی توسط مکلف را نسبت به انجام خود آن عمل و رفتار خاص، ارجح دانسته؛ لذا با توجه به اینکه غرض از امر به معروف و نهی از منکر و ارشاد جاهل انجام یا ترک عمل است، لذا باید گفت که ملاک پذیرش و قبول با کیفیت و با تأثیر بیشتر بالاتر از ملاک خود عمل است. پس دلیل روایت دوم، دلیل امر به معروف و نهی از منکر را تخصیص می‌زند. با توجه به این نتیجه باید گفت که در فرض سوم نیز اذن در معصیت حرام نبوده و جائز است.

بحث

یافته‌های پژوهش حاضر، از یک سو با مطالعات پیشین در زمینه تراحم‌های اخلاقی و، از سوی دیگر، با مباحث مرتبط با تربیت اسلامی و اصل تدریج در تربیت، دارای وجوه اشتراک و افتراق است. در مطالعات پیشین، اصل تقدیم اهم بر مهم به عنوان یکی از مهم‌ترین راهکارهای مواجهه با موقعیت‌های تراحمی مورد توجه قرار گرفته است. احمدی (۱۴۰۱) و سلمان‌پور و رستمی (۱۴۰۱) با بررسی تراحم‌ها و تعارض‌های اخلاقی، ضمن تبیین مفهوم تراحم، راهکارهایی همچون تقدیم اهم بر مهم و مطلق‌گرایی اخلاقی را مطرح کرده‌اند. یافته‌های پژوهش حاضر نیز از حیث توجه به اهمیت نسبی ملاک‌ها و ضرورت انتخاب وظیفه اهم، با این رویکرد همسو است؛ با این حال، تفاوت اساسی آن در این است که تراحم را نه صرفاً به عنوان مسئله‌ای اخلاقی، بلکه در چارچوب موقعیتی واقعی در فرایند تربیت و از منظر وظیفه شرعی مربی بررسی می‌کند.

شریفی (۱۳۹۱) نیز با تفکیک میان تعارض و تراحم و بررسی راه‌های رفع تراحم‌های اخلاقی، عمدتاً بر تحلیل‌های عقلی و فلسفه اخلاقی تکیه کرده است. رضوانی (۱۳۹۲) نیز پس از بررسی مفهوم تعارض و تراحم، شاخص‌هایی را برای تقدیم اهم بر مهم ارائه کرده است. هرچند این مطالعات در تبیین ماهیت تراحم و ارائه ملاک‌های حل آن برای پژوهش حاضر سودمندند،

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در موقعیت تربیتی، صرف تشخیص اهم و مهم میان دو تکلیف کافی نیست؛ بلکه باید اقتضائات فرایند تربیت، از جمله ظرفیت متربی، احتمال پس‌زدگی و دل‌زدگی از دین، میزان تأثیرگذاری اقدام تربیتی و ضرورت حرکت تدریجی را نیز در نظر گرفت. از این منظر، نتیجه پژوهش حاضر با مطالعات مذکور هم‌جهت است، اما دامنه تحلیل را از «تراحم اخلاقی» به «تراحم تربیتی» گسترش می‌دهد.

از سوی دیگر، یافته‌های پژوهش درباره اصل تدریج با مباحث مطرح‌شده در ادبیات تربیت اسلامی همخوانی دارد. در منابع تربیتی، تدریج از اقتضائات تغییر و اصلاح انسان و عاملی برای متناسب‌سازی اقدامات تربیتی با ظرفیت متربی دانسته شده است. پژوهش حاضر با تکیه بر شواهد قرآنی و روایی، به‌ویژه سیره تدریجی تشریع برخی احکام، نشان می‌دهد که تدریج می‌تواند در تعیین وظیفه مربی نیز نقش داشته باشد. بر این اساس، در صورتی که نهی هم‌زمان از دو معصیت، به دلیل وضعیت متربی، فاقد تأثیر باشد یا موجب فاصله گرفتن او از دین و هلاکت معنوی وی شود، تمرکز مرحله‌ای بر مهم‌تر و مؤثرتر بودن اقدام تربیتی می‌تواند ترجیح یابد.

بنابراین، نوآوری اصلی پژوهش حاضر در اصل «تقدیم اهم بر مهم» به‌تنهایی نیست؛ بلکه در پیوند دادن این قاعده با ملاحظات خاص فرایند تربیتی و تلاش برای ارائه تبیینی فقهی از آن بر اساس ادله کتاب و سنت است. بر مبنای یافته‌های پژوهش، سکوت مربی نسبت به برخی معاصی در فرض تراحم، به معنای اباحه یا تجویز آن معصیت نیست؛ بلکه نوعی ترخیص محدود و موقت است که به مصلحت تربیتی وابسته بوده و تنها در شرایط خاص قابل طرح است. در نتیجه، تکلیف شرعی متربی همچنان به قوت خود باقی است و مربی نیز پس از فراهم شدن ظرفیت لازم، موظف است فرایند تربیتی را ادامه دهد و نسبت به سایر معاصی اقدام کند. از این منظر، پژوهش حاضر می‌کوشد تا حدی خلأ موجود میان مباحث عمومی تراحم اخلاقی و نیازهای فقهی و تربیتی مربی در موقعیت‌های واقعی را پوشش دهد.

نتیجه‌گیری

این مقاله با هدف حل یکی از مسائل نوپدید فقه تربیتی، به تبیین حکم فقهی سکوت مربی در برابر برخی منکرات متربی در شرایط تراحم و عدم ظرفیت پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در فرض اطمینان به عدم تأثیر نهی یا نگرانی از بازگشت متربی به معاصی بیشتر، مربی در قبال نهی از متربی تکلیفی ندارد. و مصادیقی همچون بدعت، دلالت بر گناه یا اعانه بر اثم بر سکوت مربی صادق نیست. لازم به بیان است که نمی‌توانیم پس از تشریع در حرام بودن فعل متربی تردید کنیم ولی قلمروی تکلیف مربی هم دخالت در تشریع نیست و با ملاحظه شرایط است. به‌خصوص اینکه مربی را می‌توانیم نسبت به برخی گناهان که هیچ ارتباطی با او ندارد در مقام مجوز گناه در نظر نگیریم.

همچنین، در بخش ایجابی مقاله، با بهره‌گیری از اصل تدریج و روایات معتبر مانند تدریج در تحریم خمر، اثبات می‌شود که تدریج در ابلاغ احکام نه تنها مجاز، بلکه توصیه‌شده در شریعت است. این رویکرد، مستند به قاعده تربیتی «رفق در دین» و اصل «عدم تنفیر» بوده و می‌تواند از هلاکت معنوی متربی جلوگیری کند. بنابراین، مربی می‌تواند در چارچوب اصول شرعی و با رعایت مرزهای اخلاقی و تربیتی، در موارد خاص و محدود، از اذن تربیتی به‌منظور حفظ ارتباط متربی با دین بهره‌گیرد. این نتیجه، گامی مؤثر در پیوند میان فقه و تربیت اسلامی و پاسخی به یکی از چالش‌های میدانی مربیان در عرصه تعلیم و تربیت دینی است.

این پژوهش با تکیه بر روش فقهی و تحلیل محتوای کیفی، به یکی از مسائل پیچیده و کاربردی تربیت اسلامی پرداخته است؛ مسئله‌ای که در موقعیت‌های واقعی تربیتی، به‌ویژه در برخورد با متربیان ضعیف‌النفس و مستعد بازگشت به گناه، نقش تعیین‌کننده دارد. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که در شرایطی که مربی با تراحم وظایف تربیتی مواجه است، می‌تواند با استناد به اصولی چون فقدان شرایط وجوب نهی از منکر، لزوم جلوگیری از هلاکت معنوی متربی و تقدم مصلحت تدریج در پذیرش دینی، از برخی معاصی چشم‌پوشی کرده و صرفاً بر ترک منکری خاص تمرکز کند. این ترخیص، نه به معنای اباحه شرعی، بلکه اذن عرفی موقت برای تقویت مسیر تربیتی است. ادله قرآنی و روایی، همچون سیره تدریجی تشریع احکام، این رویکرد را تأیید می‌کند. بنابراین، نگاه فقه

تربیتی در این مقاله، راه را برای اتخاذ رویکردهای تدریجی و واقع‌نگر در تعلیم و تربیت اسلامی هموار می‌سازد، بدون آن‌که اصل شریعت یا مرزهای احکام الهی خدشه‌دار شود.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

جمع‌آوری داده‌ها: احمد سعیدی؛ تهیه گزارش پژوهش: احمد سعیدی و جواد محمدی؛ تحلیل داده‌ها: احمد سعیدی و جواد محمدی.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ابن ادریس، محمد (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن بابویه، محمد (۱۳۶۲). *الخصال*، قم: جامعه مدرسین.
- ابن درید، محمد (۱۹۸۷). *جمهره اللغة*، بیروت: دار العلم للملایین.
- ابن فارس، احمد (۱۳۹۹). *معجم مقاییس اللغة*، بیروت: دار الفکر.
- اتکینسون، آر. اف (۱۳۷۰). *فلسفه اخلاق*، ترجمه سهراب علوی نیا، تهران: مرکز ترجمه و نشر کتاب.
- احمدی، ساره (۱۴۰۱). مرور سیستماتیک تزاممات و تعارضات اخلاقی، همایش پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران، ۲۳۲-۲۵۱.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۵). *فقه تربیتی مبانی و پیش فرض ها*، قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
- اعرافی، علیرضا (۱۴۰۱). *فقه تربیت (اصول تربیتی)*، قم: مؤسسه اشراق و عرفان، جلد یازدهم.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق). *کتاب المکاسب*، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- جوهری، أبونصر (۱۴۰۷ق). *الصالح تاج اللغة و صحاح العربیة*، بیروت: دار العلم للملایین.
- حلی، یحیی (۱۴۰۵ق). *الجامع للسرائع*، قم: مؤسسه سید الشهداء العلمیة.
- حلی، حسن (۱۴۱۴ق). *تذکره الفقهاء*، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- خمینی، روح الله (بی تا). *تحریر الوسیلة*، قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
- خمینی، روح الله (۱۴۱۵ق). *المکاسب المحرمة*، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۰ق). *منهاج الصالحین*، قم: نشر مدینه العلم.
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۶ق). *صراط النجاة*، قم: مکتب نشر المنتخب.
- راغب، (بی تا). *مفردات الفاظ قرآن کریم*، تهران: المکتبة المرتضویة.
- رضوانی، علی (۱۳۹۲). شاخص های تقدیم اهم بر مهم در تزامم های اخلاقی، نشریه معرفت/اخلاقی، ۴ (۱۳)، ۵-۱۸.
- سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). *مذهب الاحکام*، قم: مؤسسه المنار.
- سلمان پور احمدی، محمدحسین و رستمی، مهدی (۱۴۰۱) مهم ترین رویکرد ها و دیدگاه ها در مواجهه با تزامم اخلاقی در موقعیت تربیتی، دومین همایش ملی یافته های نوین در مدیریت، روانشناسی و حسابداری، صفحه ۲۳۶۲-۲۳۷۱.
- سیستانی، علی (۱۴۱۷ق). *منهاج الصالحین*، قم: دفتر حضرت آیت الله سیستانی.
- سیفی مازندرانی، علی اکبر (۱۴۱۵ق). *دلیل تحریر الوسیلة - الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- شریفی، احمدحسین (۱۳۹۱). در جستجوی راهی برای رفع تعارضات و دفع تزاممات اخلاقی، نشریه پژوهش های اخلاقی، ۱۳۹-۱۵۴.
- صادقی فسایی، سهیلا و عرفان منش، ایمان (۱۳۹۴). مبانی روش شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی؛ مورد مطالعه: تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی، فصلنامه علمی-پژوهشی راهبرد فرهنگ، ۸ (۲۹).
- صدر، محمدباقر (۱۴۱۷ق). *بحوث فی علم الاصول*، قم: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
- طوسی، محمد (۱۴۰۷ق). *تهذیب الاحکام*، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- عالمزاده نوری، محمد (۱۴۰۰). *آشنایی با فقه اخلاق در آمدی بر دانش اخلاق/اجتهادی و استنباطی*، قم: انتشارات خلق.

- علیزاده، مهدی و اسلامی، محمدتقی و دبیری، احمد (۱۳۸۶). *اخلاق کاربردی: چالش ها و کاوش های نوین در اخلاق عملی*، قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- فراهیدی، خلیل (۱۴۰۹). *العین*، قم: مؤسسه دارالهجره.
- فیومی، احمد (بی تا)، *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی*، قم: منشورات دار الرضی.
- کلینی، محمد، (۱۴۰۷ق). *الکافی*، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مایر، فردریک (۱۳۹۸). *ترجمه فیاض، علی اصغر، تاریخ اندیشه های تربیتی*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت).
- محقق حلی، جعفر (۱۴۰۸). *شرائع الاسلام فی مسائل الحرام و الحلال*، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- مشکینی، علی (۱۳۷۴). *اصطلاحات الأصول و معظم أبحاثها*، قم: نشر الیهادی.
- مطهری، مرتضی (بی تا). *مجموعه آثار*، تهران: انتشارات صدرا.
- مؤمنی راد، اکبر؛ علی آبادی، خدیجه؛ فردانش، هاشم و مزینی، ناصر (۱۳۹۲). *تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج*، فصلنامه اندازه گیری تربیتی، دوره ۴، شماره ۱۴، ۱۸۷-۲۲۲.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق)، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- هاشمی، حسین (۱۳۸۸). *چیستی و اهداف تربیت، فصلنامه پژوهش های قرآنی*، دوره ۱۵، شماره ۵۹، ۷۱-۳۰.

References

- Arafi, Alireza (۱۳۵۹). *Educational Jurisprudence: Foundations and Presuppositions*, Qom: Institute of Ishraq and Irfan, third edition. (in Persian)
- Arafi, Alireza (۱۴۰۱). *Jurisprudence of Education (Educational Principles)*, Qom: Institute of Ishraq and Irfan, volume eleven, first edition. (in Persian)
- Ansari, Morteza (۱۴۱۵). *Kitab al-Makasib*, Qom: World Congress for Commemorating Shaykh al-A'zam Ansari, first edition. (in Arabic)
- Atkinson, R. F. (۱۳۷۰). *The Philosophy of Ethics*, translated by Sohrab Alavi-Nia, Tehran: Center for Translation and Publishing of Books, first edition. (in Persian)
- Ahmadi, Sareh (۱۴۰۱). A Systematic Review of Moral Conflicts and Dilemmas, *Conference on Research in Management and Humanities in Iran*, pages ۲۵۱-۲۳۲. (in Persian)
- Alamzadeh Nouri, Muhammad (۱۴۰۰). *An Introduction to the Jurisprudence of Ethics: An Overview of Ijtihad-Based and Inferential Ethics*, Qom: Khalq Publications, first edition. (in Persian)
- Alizadeh, Mehdi and Eslami, Mohammad Taghi and Dabiri, Ahmad (۱۳۸۶). *Applied Ethics: Challenges and New Explorations in Practical Ethics*, Qom: Publications of the Research Institute of Islamic Sciences and Culture, first edition. (in Persian)
- Al-Jawhari, A. N. (۱۴۰۷/۱۹۸۷). *Al-Sihah Taj al-Lughah wa Sihah al-Arabiyyah* (Vols. ۱-۶, ۴th ed.; A. A. Attar, Ed.). Beirut: Dar al-Ilm li'l-Malayin. (in Arabic)
- Farahidi, Khalil (۱۴۰۹). *Al-'Ayn*, Qom: Dar al-Hijrah Institute, second edition. (in Arabic)
- Fayumi, Ahmad (n.d.). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir li'l-Rafi'i*, Qom: Dar al-Radi Publications. (in Arabic)
- Hashemi, Hossein (۱۳۸۸). The Nature and Aims of Education, *Quarterly of Qur'anic Research*, ۱۵th year, issues ۵۹, pages ۳۰-۷۱. (in Persian)
- Hilli, Yahya (۱۴۰۵). *Al-Jami' li'l-Shara'i'*, Qom: Sayyid al-Shuhada Scientific Institute, first edition. (in Arabic)
- Hilli, Hasan (۱۴۱۴). *Tadhkirat al-Fuqaha*, Qom: Al al-Bayt Institute, first edition. (in Arabic)
- Ibn Idris, Muhammad (۱۴۱۰). *Al-Sara'ir al-Hawi li-Tahrir al-Fatawa*, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, second edition. (in Arabic)
- Ibn Babawayh, Muhammad (۱۳۶۲). *Al-Khisal*, Qom: Society of Seminary Teachers, first edition. (in Arabic)
- Ibn Durayd, Muhammad (۱۹۸۷). *Jamharat al-Lugha*, Beirut: Dar al-Ilm li'l-Malayin, first edition. (in Arabic)
- Ibn Faris, Ahmad (۱۳۹۹). *Mu'jam Maqayis al-Lugha*, Beirut: Dar al-Fikr. (in Arabic)
- Khomeini, Ruhollah (n.d.). *Tahrir al-Wasilah*, Qom: Dar al-Ilm Publishing Institute, first edition. (in Arabic)

- Khomeini, Ruhollah (۱۴۱۵). *Al-Makasib al-Muharramah*, Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, first edition. (in Arabic)
- Khoei, Abolqasem (۱۴۱۰). *Minhaj al-Salihin*, Qom: Madinat al-Ilm Publishing, ۲nd edition. (in Arabic)
- Khoei, Abolqasem (۱۴۱۶). *Sirat al-Najat*, Qom: Maktab Nashr al-Muntakhab, first edition. (in Arabic)
- Kulayni, Muhammad (۱۴۰۷). *Al-Kafi*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, fourth edition. (in Arabic)
- Mayer, Frederick (۱۳۹۸). Translation by Fayyaz, Ali Asghar, *History of Educational Thought*, Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities (SAMT), fourth edition. (in Persian)
- Mishkini, Ali (۱۳۷۴). *Istilahat al-Usul wa Mu'zam Abhathiha*, Qom: Nashr al-Hadi, sixth edition. (in Arabic)
- Momeni Rad, Akbar; Ali Abadi, Khadijeh; Fardanesh, Hashem and Mazini, Naser (۱۳۹۲). *Qualitative Content Analysis in Research Methodology: Nature, Steps, and Validity of Results*, Quarterly of Educational Measurement, fourth year, issue ۱۴, ۱۸۷-۲۲۲. (in Persian)
- Muhaqqiq Hilli, Ja'far (۱۴۰۸). *Shara'i' al-Islam fi Masa'il al-Haram wa al-Halal*, Qom: Isma'iliyan Institute, first edition. (in Arabic)
- Mutahhari, Morteza (n.d.). *Collected Works*, Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Najafi, Muhammad Hasan (۱۴۰۴). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, seventh edition. (in Arabic)
- Raghib (n.d.). *Mufradat Alfaz al-Qur'an al-Karim*, Tehran: Al-Maktabah al-Murtadawiyyah. (in Arabic)
- Rezvani, Ali (۱۳۹۲). Indicators of Prioritizing the More Important over the Important in Moral Conflicts, *Journal of Moral Knowledge*, fourth year, issue ۱۳, pages ۵-۱۸. (in Persian)
- Sabzevari, Abdol A'la (۱۴۱۳). *Muhadhdhab al-Ahkam*, Qom: Al-Manar Institute, fourth edition. (in Arabic)
- Sadeghi Fasaee, Soheila and Erfan Manesh, Iman (۱۳۹۴). Methodological Foundations of Documentary Research in Social Sciences; Case Study: The Effects of Modernization on the Iranian Family, *Scientific-Research Quarterly of Strategy of Culture*, volume ۸, issue ۲۹. (in Persian)
- Sadr, Muhammad Baqir (۱۴۱۷). *Buhuth fi 'Ilm al-Usul*, Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence Institute on the School of the Ahl al-Bayt, third edition. (in Arabic)
- Salmanpour Ahmadi, Mohammad Hossein and Rostami, Mehdi (۱۴۰۱). The Most Important Approaches and Perspectives in Dealing with Moral Conflicts in Educational Situations, *Second National Conference on New Findings in Management, Psychology and Accounting*, pages ۲۳۶۲-۲۳۷۱. (in Persian)
- Seifi Mazandarani, Ali Akbar (۱۴۱۵). *Dalil Tahrir al-Wasilah - Al-Amr bi'l-Ma'ruf wa al-Nahy 'an al-Munkar*, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom, first edition. (in Arabic)

Sharifi, Ahmad Hossein (۱۳۹۱). In Search of a Way to Resolve Conflicts and Remove Moral Dilemmas, *Journal of Ethical Research*, pages ۱۳۹-۱۵۴. (in Persian)

Sistani, Ali (۱۴۱۷). *Minhaj al-Salihin*, Qom: Office of Grand Ayatollah Sistani, fifth edition. (in Arabic)

Tusi, Muhammad (۱۴۰۷). *Tahdhib al-Ahkam*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, fourth edition. (in Arabic)